

CSONKA LAURA*

A keresztény egyházak zsidóképe a két világháború között

A történelmi egyházak és a zsidó közösségek viszonya Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig. Budapest, CEC, 2014.

A tanulmánykötetben tárgyalt témakör a történelmi egyházak viszonya a zsidó közösségekhez Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920 és 1945 között. Az egyháztörténeti kutatást a közép-kelet-európai térségben élő kisebbségek kutatásával foglalkozó Civitas Europica Centralis Alapítvány indította el. Az alapítvány a Nemzetközi Holokauszt Emlékezési Szövetség (IHRA) támogatásával 2012-ben kezdett kutatást Magyarországon és Szlovákiában a történelmi egyházaknak az antiszemitizmusban, valamint a holokausztban játszott szerepének vizsgálatára a két világháború között. Az akkori kutatások fókuszában az 1938 és 1945 közötti események álltak, különös tekintettel az egyházak holokauszt alatti magatartására. Ennek eredményeit konferencia és tanulmánykötet (Jakab Attila – Törzsök Erika: *A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig.* Budapest: 2013, CEC) formájában ismertették. A kutatást 2013-ban folytatták egy újabb ország, Románia bevonásával. A 2014-ben megjelent tanulmánykötet a tavalyi és tavalyelőtti évben végzett, három országot érintő kutatás eredményeit foglalja össze, tehát szerves folytatása a korábban megkezdett munkának.

* A szerző történész, az ELTE BTK PhD hallgatója, laura.csonka@gmail.com.

A kutatás második szakaszában leginkább azt vizsgálták, hogy a keresztény egyházaknak (katolikus, református, evangélikus, ortodox) milyen szerepük és felelősségük volt az antiszemitizmus társadalmi térnyerésében és a zsidók kirekesztésének folyamatában. Ebből kifolyólag magáról a holokausztról kevés szó esik, leginkább a tragikus eseményekhez vezető utat és a lakosság mentális előkészítését kívánták bemutatni. Ennek keretében két magyarországi, két csehszlovák és két román esettanulmányt publikáltak.

A tanulmányok révén megtudhatjuk, hogy az adott országokban az egyházak milyen magatartást tanúsítottak a zsidóság irányába, milyen szerepet játszottak az antiszemitizmus terjedésében, milyen kép élt a zsidóságról a korabeli egyházi és közgondolkodásban. A két világháború között lezajló ilyen irányú folyamatokról hiányoznak az átfogó történeti kutatások, ezt a súlyos hiányt pótlandó két tanulmány foglalkozik a csehszlovák és román antiszemitizmus jellegzetes vonásaival a két világháború között. A több országra kiterjedő kutatás lehetővé teszi az egyes társadalmak és egyházak összehasonlító vizsgálatát a hasonlóságok és eltérések kiemelésével. A kutatásban nagy hangsúlyt kapott a történelmi egyházak magatartásának helytörténeti szintű vizsgálata. Ennek Veszprém, Óbuda, Dunaszerdahely és Csíkszereda lettek helyszínei, vagyis Csehszlovákia és Románia esetében olyan településekre esett a választás, amelyek Trianon előtt Magyarországhoz tartoztak és a bécsi döntések következtében visszakerültek.

A kutatás a helytörténeti és eszmetörténeti megközelítéssel és témaválasztással komoly hiányt pótol, melyhez eddig két, kevésbé kutatott forráscsoportot: az egyházi sajtót és az egyházi levéltári forrásokat használta fel. A helyi egyházi sajtótermékek vizsgálata komoly jelentőséggel bír, mivel ezekből kiderülhet, hogy egy adott közösség szintjén az egyházak mint intézmények, illetve az egyháziak és a hívek miként viszonyultak a zsidósághoz, valamint az adott egyházközség vezetésének mentalitásáról is képet kaphatunk a megjelent cikkek alapján. Nem véletlen ennek a forráscsoportnak a kiválasztása, mivel a helyi egyházi sajtó vizsgálatával kívántak a kutatók magyarázatot találni a történelmi eseményekre és rávilágítani arra, hogy a helyi egyházi sajtótermékekben megjelent cikkek irányadóak voltak a hívek számára, és alapvetően meghatározták magatartásukat. A korszakban megjelenő antiszemita

cikkek, a zsidók folyamatos megbélyegzése, jogfosztása immunissá tette a társadalmat a zsidóság megpróbáltatásai iránt, s így a sajtótermékeknek is nagy szerepük volt abban, hogy a holokauszt a keresztény lakosság nagyfokú passzivitása mellett zajlott le. Lényeges meglátása a kötetnek, hogy a holokauszt nem kizárólag a zsidóság, hanem a korabeli társadalom és a keresztény egyházak tragédiája is.

A vizsgált három országban hasonló folyamatok és tendenciák figyelhetőek meg. Az első világháborút követően az antiszemitizmus beépült a magyar, a szlovák és a román nemzeti-keresztény identitástudatba, mely leginkább az 1930-as évek második felében kapott komoly lendületet. Az antiszemitizmus, a zsidóságról élő negatív kép a falusi lakosságban élő antijudaizmusból táplálkozott, melyet a két világháború között a faji gondolattal társítva az egyházi és világi sajtótermékek, valamint politikusok és egyházi személyek álláspontja, gondolkodásmódja fenntartott és megerősített. Az esettanulmányokból kiderül, hogy az egyházak nem fékeztek, hanem inkább erősítették a zsidóság megbélyegzését és gazdasági, társadalmi kirekesztését.

A keresztény egyházak és a zsidóság viszonyának vizsgálatakor nem lehet kihagyni a kikeresztelkedett zsidók kérdését, ugyanis az ő sorsuk alakulásán keresztül kapunk valós képet arról, hogy a három országban kit tartottak valójában zsidónak, és az egyháznak mi volt a fontosabb, a vallás vagy a faj. Az esettanulmányok fényében elmondható, hogy a történelmi egyházak a kikeresztelkedett személyeknek sem nyújtottak intézményes védelmet, döntően magukra maradtak és keresztény vallásúként a holokauszt áldozatává váltak.

A kötetben közölt első tanulmányban Gárdonyi Máté a veszprémi zsidóság sorsát vizsgálta 1938-1944 között a helyi katolikus sajtó és a püspöki rendelkezések tükrében. Korábbi kutatásának – az első zsidótörvény interpretálása a veszprémi katolikus sajtóban, és a veszprémi zsidóság deportálásának egyháztörténeti kontextusba helyezése – folytatásaként a holokauszt előzményeinek bemutatására törekedett a helyi katolikus sajtó (*Veszprémi Hírlap*) és a veszprémi egyházmegyei levéltár anyagainak alapján. A tanulmány a hírlap 1919-es számainak vizsgálatával kezdődik, mely képet ad arról, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a lapban hogyan és milyen formában jelent meg a zsidókérdés. Ezt követően a második

zsidótörvényt vette górcső alá. Az első zsidótörvény kihagyása azzal magyarázható, hogy korábbi tanulmányában ismertette azt, ugyanakkor a folyamat jobb megértéséhez hasznos lett volna, ha pár mondatban szól róla. A helyi katolikus lap vizsgálata mellett a szerző érdeme, hogy publikált Czanik Gyula veszprémi püspök idejéből (1939-1943) származó, zsidósággal kapcsolatos egyházi iratokat. A tanulmányban olyan kevésbé ismert témákat mutat be, mint például a zsidó származású papok sorsa, a zsidó tanárok, diákok helyzete a katolikus iskolákban, a keresztelesek antedatálása, a papok elleni feljelentések „zsidóbarátság miatt.” Ezek olyan helyzetekre, problémákra mutatnak rá, amikor a veszprémi katolikus egyház szembetalálta magát a zsidótörvények okozta előírásokkal, s melyekre megoldásokat kellett találnia. Ezeket az érdekes témákat sajnos csak röviden mutatta be, további tanulmányokban érdemes lenne majd bővebben ismertetni.

Jakab Attila tanulmányában az óbudai keresztény egyházak zsidósághoz való viszonyát vizsgálta a két világháború közötti időszakban. Óbuda (Budapest III. kerület) lakosságát a két világháború között a katolikus felekezet dominálta: 72% volt katolikus, 13,3% volt zsidó, 10,3% református, 4,4% evangélikus. A zsidóság volt tehát a második legnagyobb felekezet, ennek ellenére a zsidó-keresztény együttélés konfliktusmentes volt. A tanulmány két felekezeti lap, a katolikus *Egyházközségi Tudósító* és a református *Egyházi Élet* 1920 és 1945 között megjelent cikkei alapján azt mutatja meg, hogy milyen volt az óbudai katolikusok és reformátusok zsidóképe. Jakab Attila Óbuda kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a reformátusok a faji gondolattal és a zsidókérdéssel sokkal vehemensebben foglalkoztak, mint a katolikusok. A „fajmagyarnak” minősülő reformátusoknál már 1937-től megfigyelhető a radikális szembehelyezkedés a zsidósággal, mely a nyílt antiszemitizmus vállalása mellett vezetett el az antiszemitizmus és a reformátusság azonosításához is. Ez a magatartás együtt járt a egyes házasságok elítélésével és zsidók megkeresztelésének elutasításával. A tanulmányban vizsgált sajtóanyagokból egyértelműen kiderül, hogy a helyi református egyházközséget sokkal nagyobb felelősség terheli abban, hogy a holokauszt a lakosság passzivitása mellett történt meg, mivel a lakosság mentális előkészítésében a református egyházközség lapja fontosabb szerepet játszott, mint a katolikus. Ugyanakkor a szerző a

szalézi rend 1944-45-ös embermentő tevékenységéről is szól, jelezve, hogy az egyháziak között voltak olyan személyek, akik segítettek a zsidóságnak. Az óbudai esettanulmány abból a szempontból is kiemelt figyelmet érdemel, hogy egyértelműen ellentmond annak az ismert, a későbbiekben Simon Attila által is leírt gondolatnak, hogy a református egyház a katolikus egyháznál jóval nyitottabb és toleránsabb volt a zsidók felé. Ez esetben máris kapcsolat alakulhat ki tanulmányok és országok között, és lehetővé válik az összehasonlító elemzés.

A keresztény egyházak zsidósághoz való viszonyát vizsgálta Simon Attila a két világháború közötti Dél-Szlovákiában, különös tekintettel Dunaszerdahelyre. A tanulmány első részében a Csehszlovák Köztársaság zsidópolitikájáról kapunk képet, melyet a cseh politikusoknak köszönhetően ebben az időszakban a zsidóság számára kedvező liberális légkör jellemezett. A zsidóság ezért lojális lett a csehszlovák államhoz: a parlamenti választásokon a csehszlovák pártokra szavazott, népszámláláskor zsidó vagy csehszlovák nemzetiségűnek vallotta magát. A cseh mentalitással ellentétben a szlovák lakosság nem tudta levetkőzni a falusi közegeben hagyományosan jelenlévő antijudaizmust. A zsidóság helyzetét az is nehezítette Dél-Szlovákiában, hogy a magyar és a szlovák nacionalizmus keresztüztüzébe került, a szlovákok a magyar érdekek kiszolgálásával vádolták őket, a magyarok pedig a magyar ügy cserbenhagyásával. Csehszlovákiában a Hlinka-féle Szlovák Néppárt okán a katolikus egyházban erős pozíciója volt az antiszemitizmusnak, ennek ellenére az egyház nem tett zsidóellenes lépéseket és nem kommunikált ilyen módon, majd csak a független szlovák állam kikiáltása után. A csehszlovák politika iránymutatásának megfelelően Dunaszerdahelyen, ebben a félig magyar, félig zsidó városban a nyílt antiszemitizmus nem jelenhetett és nem is jelent meg a helyi egyházi sajtóban, és a keresztény-zsidó viszony is konfliktusmentes volt. Simon Attila felhívja a figyelmet, hogy a zsidókérdés az első bécsi döntés után jelent meg a lapokban, de a magyarországihoz képest szolidabb hangnemben. Az antiszemitizmus nem nyilvánult meg a dunaszerdahelyi közéletben és az egyháziak magatartásában, ennek ellenére ez a zsidó közösség is a holokauszt áldozatává vált, és az ottani társadalom sem mutatott nagyobb rokonszenvet vagy segítőkészséget, mint Magyarországon.

A másik csehszlovák esettanulmányt Sáros Aranka és Mikulás Jančura írta, melyben az antiszemitizmus jellegzetes vonásait mutatták be az első Csehszlovák Köztársaság időszakában a korabeli politikai és egyházi sajtótermékek alapján. Bár a címben Csehszlovákia szerepel, főleg a szlovák lakosság zsidóképét és a szlovák egyház magatartását vizsgálták. Simon Attilához hasonlóan itt is hangsúlyozzák a szerzők, hogy a liberális, demokratikus politikának köszönhetően a harmincas évek közepéig nyílt politikai antiszemitizmusról nem lehet beszélni Csehszlovákiában, a sajtótermékekben sem jelentek meg zsidóellenes írások. Azonban az antiszemitizmus létezett, csak lappangó, burkolt formában. A harmincas évek elején jelentek meg az első, még enyhe hangvételű zsidóellenes írások, melyek a harmincas évek második felében durvulnak el. A szlovák lakosság meglévő antiszemitizmusát a szerzők több okkal magyarázzák. Az okok és a zsidókat ért vádak nagy hasonlóságot mutatnak Magyarországgal, a szlovákok hasonlóan gondolkodtak a zsidóságról, mint a magyarok. Gazdasági okból irigyelte a szlovák lakosság a zsidók jelenlétét a gazdasági életben, a zsidó a kizsákmányolót, az uzorást testesítette meg a szemükben. Politikai szempontból a liberális és baloldali pártokhoz kötötték a zsidókat, őket okolták a szocializmus terjedéséért. Nemzeti szempontból a szlovákok a zsidókat a magyar igények kiszolgálóinak tekintették, és őket tették felelőssé az erőszakos magyarosításért és a történelmi kudarcokért. A szlovák katolikus egyház és – kikiáltása után – a független szlovák állam szorosan összefonódott, az egyház sorsa összekapcsolódott a nyíltan zsidóellenes politikát folytató állam sorsával, s így megkérdőjelezhetetlen a katolikus egyház felelőssége a szlovák állam háborús és népellenes tetteiben. Ezzel azonban sem az egyház, sem a társadalom nem tud szembenézni. A tanulmány a kikeresztelkedett zsidók helyzete kapcsán érdekes résztemákat vett fel, melyeket a jövőben érdemes lenne bővebben megvizsgálni és publikálni.

Péter Izabella tanulmánya a csíkszeredai zsidók és keresztények viszonyát vizsgálta a helyi egyházi sajtó és levéltári anyagok alapján. A főleg székelyek által lakott Csíkszereda vallási intoleranciájáról volt ismert, melynek alapja a székelyek identitástudatának fontos részét képező katolikus öntudat volt. A zsidó betelepülés után ez a mentalitás megváltozott. Bár a befogadás soha nem jelentett teljes

elfogadást, de a békés egymás mellett élés megvalósult. Az első világháború utáni megváltozott helyzet a zsidók számára nem okozott komoly megrázkódtatást, és akárcsak a csehszlovák politika, a román politika is a zsidó nemzetiséget próbálta erősíteni a magyarság kárára. A zsidókat arra biztatták, hogy népszámláláskor zsidónak és ne magyarnak vallják magukat. Romániában ez a politika nem volt eredményes, a csíkszeredai zsidók is izraelita vallású magyaroknak vallották magukat. A csíki lapok vizsgálatából az derül ki, hogy a harmincas években egyre inkább eszkalálódott az antiszemitizmus, 1937-et követően a Goga-Cuza kormány elkezdte a zsidók kiszorítását a közéletből, és ezzel párhuzamosan lassan eltűntek a lapokból a zsidó témájú cikkek. Komoly változás azonban a második bécsi döntés után megjelenő cikkekben figyelhető meg. Az erdélyi magyar újságokat átszervezték, átvették a magyar kormánypolitika antiszemita és uszító hangnemét, azonban a csíkszeredai lapok visszafogottak maradtak, nagyon kevés nyíltan zsidóellenes cikk jelent meg 1940 és 1944 között. A csíki lapok inkább a székelyekről mint felsőrendű fajról szóltak, ebben implicit benne volt a zsidók lenézése. A csíki lapokból kibontakozó kép ellenére volt antiszemitizmus a városban, a Magyarországról importált hivatalnokréteg folyamatosan táplálta azt. Péter Izabella azt a konklúziót vonta le, hogy bár kevés zsidóellenes, uszító írás jelent meg a helyi lapokban, ugyanakkor nem talált olyat, ami a zsidókat védte volna. S akárcsak Dunaszerdahelyen, a lapokban meg nem nyilvánuló antiszemitizmus ellenére a zsidók itt sem számíthattak megértésre, támogatásra a városvezetés vagy a katolikus egyház részéről, a deportálás csendben zajlott le, melyről az újságok be sem számoltak.

Gabriel Andreescu a román ortodox egyház és az antiszemitizmus közötti kapcsolatot vizsgálta a két világháború közötti időszakban. A tanulmány a román antiszemitizmust négy részre bontotta: a társadalmi antiszemitizmus, az intézményesített antiszemitizmus, az intézményesített antiszemita anarchia és a holokauszt szakaszára. A tanulmány hangsúlyosan tárgyalja az állam és az ortodox egyház konfliktusoktól nem mentes viszonyát és azt, hogy milyen forrásai voltak az ortodox egyházi antiszemitizmusnak. A két világháború közötti időszakot meghatározta a román állam, a román hatóságok és az antiszemitizmust támogató csoportok közötti folyamatos és erőszakos összeütközés. 1919 után a román politikai

elit modernizációs tervet hirdetett meg, mely a zsidóság emancipációját is magában foglalta. Ezt azonban nem tudta támogatni az ortodox egyház és a lakosság egy jelentős, főleg vidéken élő része, akiknek gondolkodását a nacionalizmus és az ortodox hagyományokban jelenlevő antijudaizmus jellemezte. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a nacionalista román ortodox egyháznak központi szerepe volt a két világháború közötti antiszemitizmus kifejlődésében és támogatásában.

A tanulmánykötetben megjelent publikációk új kutatásokon alapulnak, ezek elérhetővé tétele a téma iránt érdeklődő szakmabeliek számára nagy haszonnal bír, ugyanakkor a kötet szerkesztése és egyes tanulmányok szerkezete nem megfelelő. Nincs egységes formátumban megszerkesztve, valamint zavaróan sok a betűtévésztés, elírás, nyelvtani és stiláris hiba. Mielőtt nyomtatott formában megjelenne a kötet,¹ egy gondos szerkesztő segítségével mindenképpen javítani kell ezeken a hibákon. A kötetben megjelent tanulmányok nyelve sem egységes, öt magyar és egy angol nyelvű tanulmány található meg benne. Az egységes jelleget segítette volna, ha az angol nyelvű tanulmány is lefordításra kerül.

A megjelent kutatási eredmények eddig feldolgozatlan egyházi források és helytörténeti anyagok feltárásával hozzájárulnak a múlt jobb megértéséhez és pontosabb feltárásához. Az ilyen irányú és témájú kutatásoknak mindenképpen folytatódniuk kell, mivel ezek segítségével történhet csak meg a múlttal való szembenézés, így e tanulmánykötet is ajánlható a téma iránt érdeklődőknek.

¹ A kötet elérése: <http://www.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013>.